

X. ve XI. YÜZYILLARDA ENDÜLÜS'ÜN İLMÎ VE EDEBÎ PANORAMASINA GENEL BİR BAKIŞ*

Yrd.Doç.Dr. Şahabettin ERGÜVEN
Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ÖZET

Endülüs medeniyeti ilim ve sanatlarda yüksek bir düzeye ulaşmıştır. Bunun çeşitli nedenleri vardır. En önemlileri şunlardır: Endülüslü yöneticilerin ilim ve sanatları teşvik edip desteklemeleri. Alim, edip ve şairlerin şahsi çaba ve gayretleri. Alimler için bir cazibe merkezi olan Endülüs'e çeşitli İslam beldelerinden beyin göçünün aralıksız devam etmesi. Kurtuba ile Bağdat, Kahire, Fas, Merakeş ve Şam gibi İslam başkentleri arasındaki ilmi ve edebi rekabet. Gerek yöneticilerin saraylarında gerekse halka açık mekanlarda düzenlenen edebi meclisler ile ilmi münazaralar.

Anahtar Kelimeler: Endülüs, Kurtuba, İlim, Sanat, Edebiyat, Şiir, Şair, Lugat.

ABSTRACT

An Overview of the Scientific and Literary Panaroma of Andalusia in the Xth and XIth Centuries

Andalusian civilisation accomplished high standarts in sciences and arts thanks to various reasons. The leading ones are as follows: Andalusian rulers supporting and encouraging sciences and arts. Personal efforts and hard works by scholars, men of literature and poets. Continious brain drain from various parts of Islamic territories into Andalusia made it a center of attraction. A kind of scholarly competition between Cordoba and such Islamic capitals as Bagdad, Cairo, Morocco, Marrakesh and Damascus. Scholarly discussions and literary meetings held in rulers' palaces or in public.

Key Words: Andalusia, Cordoba, Science, Art, Literature, Poem, Poet, Lexicon.

GİRİŞ

Endülüs medeniyetinin hızla gelişip kalkınmasında yöneticilerin teşvik ve gayretlerinin büyük payı vardır. Endülüs, miladi X. ve XI. asırlarda temellerini Halife III. Abdurrahman en-Nâsır'ın attığı (ö.350/961) ve oğlu II. Hakem el-Mustansır'ın (ö.366/976) devam ettirdiği ilmî kalkınma hareketi sayesinde ilim ve sanatta yüksek bir düzeye ulaşmıştı. Tüm ilimleri kapsayan bu ilmî kalkınma

---

* Bu makale, Arap Dili ve Edebiyatı Açısından İbn Hazm [Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2007] adlı doktora tezimizin "Dönemin İlmî ve Edebi Panoraması" başlıklı kısmından makale formatında yeniden düzenlenip bazı ek bilgilerle genişletilerek hazırlanmıştır. (Şahabettin Ergüven)

hareketinde dînî ilimler ilk sırayı alırken, edebiyat ikinci sırada gelmekteydi.¹ İlim ve sanattaki bu gelişme el-Mansûr İbn Ebî Âmir'in (ö.392/1002) teşvik ve gayretleriyle daha sonraki dönemde de devam etmiştir.²

İl. Hakem (ö.366/976) Endülüs toplumuna daha önce hiçbir yöneticinin kazandırmadığı kadar kitap kazandırmıştır.³ Alimler, ilme düşkünlüğüyle tanınan İl. Hakem'nin yanında yüksek mevkilere ve değerli hediyelere sahip oluyordu. Kurtuba'yı doğulu ve Mağripli tüm alimlerin kıblesi yapan İl. Hakem alimlerden kendisi için kitaplar yazmalarını, farklı dillerde yazılan kitapları da Arapça'ya tercüme etmelerini istemiştir.⁴ Bununla yetinmeyen İl. Hakem kitapların istinsah edilmesi için doğuya ilmî heyetler göndermiş, bu sayede Kurtuba halkı çok sayıda kıymetli esere kavuşmuştur. el-Hakem diğer taraftan eğitimin parasız yapıldığı yirmi yedi medrese ile "el-Câmiu'l-Kebîr" adında bir de câmi inşâ ettirmiş, bu câmi ve medreselerde ilim ve sanatların okutulması için teşviklerde bulunmuştur. Bu yüzden İl. Hakem zamanında Kurtuba'ya "Dâru'l-Ulûm" adı verilmiştir.⁵

Kaynaklar hicrî IV. asrın sonlarında el-Hakem'in (ö.366/976) kütüphanesinde 400 binden fazla kitap olduğunu zikretmektedir. Gerek klasik gerekse çağın modern ilimlerinin hemen hemen tüm kitaplarını içeren bu kütüphaneyi hicrî III. asrın ortalarında Emir Muhammed b. Abdurrahmân el-Evsat kurdurmuştu. İbn Hazm'ın rivayet ettiğine göre İl. Hakem'in kütüphanesinde içerisinde sadece kitap isimleri bulunan kırk dört fihrist, her fihristte de sadece divan adları yazılı elli sayfa bulunmaktaydı. Tarihçiler İl. Hakem (ö.366/976) zamanında Endülüs'teki özel kütüphaneler hariç genel kütüphanelerin sayısının yetmiş civarında olduğunu zikretmektedirler. Endülüs'te okuma yazma bilmeyen bir ümmî bulunmazken Avrupa'da sadece yüksek tabakadan papazların okuma yazma bildiğini zikretmektedir.⁶

Hicrî IV. asırda Endülüs'le doğu arasında yoğun bir ilmî hareketlilik yaşanmaktaydı. Endülüs'lüler ilim tahsili için Endülüs'ün farklı şehirlerine seyahat ettikleri gibi, Mağrib, Mısır, Şam, Hicaz ve Bağdat gibi çeşitli İslam başkentlerine ilim amaçlı seyahatler de yapıyorlardı. Diğer taraftan doğulu alimler de Kurtuba'ya gelerek dersler vermekte, eserler yazmaktaydılar. Endülüs ile diğer İslam beldeleri arasındaki bu ilmî hareket Endülüs'te ilim ve sanatların gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Öyle ki Kurtuba hilâfet döneminin başlarında tüm ilimlerde ileri bir seviyeye ulaşmış, ilim alanında doğuyla, özellikle İslam

¹ Mutasem Najib Tel, *The Concept of Love in Ibn Hazm's Treatise, Tawq al-Hamama*, Georgetown University, Graduate School of Arts and Sciences, 2000, s. 15.

² Abdulhalîm Üveys, *İbn Hazm el-Endelüsî ve cühûduhü fi'l-bahsî't-târîhî ve'l-hadârî*, Kahire, Dâru'l-İ'tisâm, ts., s. 37, 38.

³ el-Humeydî, *Cezvetü'l-muktebes fi zikri vülâti'l-Endelüs*, nşr: Muhammed b. Tavî et-Tancî, Kahire, Mektebetu Neşri's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1953, s. 13.

⁴ Mutasem Najib Tel, *The Concept of Love in Ibn Hazm's Treatise*, s. 65.

⁵ Abdulhalîm Üveys, *İbn Hazm*, s. 36, 37.

⁶ Mutasem Najib Tel, *The Concept of Love in Ibn Hazm's Treatise*, s. 65.

dünyasının ilim başkenti olan Bağdat'la rekabet eder hale gelmiştir.⁷

İslam beldeleri arasındaki sınırlar edip, şair, katip, alim veya ilim talebelerinin bir beldeden diğerine seyahat etmelerine engel teşkil etmiyordu. Bu durum o dönemlerde İslam medeniyetine has bir özellikti. İslam beldeleri arasındaki dolaşım serbestisinin karşılıklı kültür değişimine büyük katkısı olmuştur. İnsanlar heyetler halinde veya ferdi olarak meşhur alim ve şairlerden icazet almak veya nadir eserleri temin etmek için çeşitli İslam başkentlerine özgürce seyahat ediyorlardı. Karşılıklı yapılan bu seyahatler İslam dünyasında düşünce birliğini sağlayan önemli unsurlardandır.⁸

İbn Bessâm (ö.542/1147) *ez-Zahîre* adlı eserinin I. cildinin IV. bölümünü Şam ve Irak şairleri gibi farklı İslam beldelerinden Endülüs'e göç eden şair, edip ve alimlere ayırmıştır. Bu bölüm İbn Bessâm'ın vefatına kadar beşinci asırdaki gezgin şairlerin otobiyografilerini içermektedir.⁹ İbn Hazm'ın öğrencilerinden el-Humeydî'nin (ö.488/1095) ilmî hayatı Endülüs ile diğer İslam beldeleri arasındaki ilmî ve kültürel irtibatın ne derece sağlam olduğunun somut bir örneğidir. Zira el-Humeydî Endülüs, Mısır, Şam, Mekke, Bağdat ve Vâsıt gibi İslam beldelerinde yaşamış, buralarda ilim tahsil etmiştir.¹⁰ İbnü'r-Rakîb el-Kayravânî'nin Ebu'l-Muğîre Abdulvehhâb b. Hazm'a yazdığı risale Kurtuba ile Kayravân arasındaki kültürel ilişkilerin başka bir örneğidir. İbnü'r-Rakîb bu risalesinde Endülüs halkının kendi alimlerinin haberlerini, halife ve yöneticilerinin hayat hikayelerini ebedî kılacak eserler yazmadıklarını zikretmektedir.¹¹

Âmirîlerin son zamanlarında Kurtuba'da patlak veren fitne olaylarının akabinde Emevî Hilâfeti dağılmış ülke küçük devletçiklere bölünmüş Endülüs tarihinde Mülûkû't-Tavâif olarak bilinen yeni bir dönem başlamıştı. Siyasi çöküşün düşünce hayatını olumsuz yönde etkilemesi bekleniyordu. Ancak hicrî V. asır Endülüs'te daha önce benzeri görülmemeyen büyük bir düşünce zenginliğine tanık olmuştur. Kuşkusuz Endülüs Emevî Devleti'nin küçük devletçiklere bölünmesi siyasî ve askerî açıdan büyük zararlara neden olmuştur. Ancak aynı durum edebî açıdan büyük bir rekabetin yaşanmasına yol açmıştı. Bu devletçikleri yönetenler kendilerini methederek şöhretlerini artıracak meşhur edip ve şairleri kendi saraylarında toplamak için yarışıyorlardı.¹² Yöneticilerin en büyük övünçlerinden biri, insanların kendileri hakkında 'falan âlim filan emirin sarayında, falan şair filan emirin şairidir' demeleriydi.¹³ Mülûkû't-Tavâif dönemi yöneticileri-

⁷ Abdulhalîm Üveys, *İbn Hazm*, s.34, 35; Mutasem Najib Tel, *The Concept of Love in Ibn Hazm's Treatise*, s. 14.

⁸ Fâyiz Abdunnebî, *Edebü'r-resâil fi'l-Endelüs fi'l-karni'l-hâmisi'l-hicrî*, Amman, Dâru'l-Besîr, 1989, s. 62.

⁹ Abdulhalîm Üveys, *İbn Hazm*, s. 35.

¹⁰ el-Humeydî, *Cezvetü'l-muktebes*, s. 4; Abdulhalîm Üveys, *İbn Hazm*, s. 36

¹¹ Abdulhalîm Üveys, *İbn Hazm*, s. 40.

¹² Fâyiz Abdunnebî, *Edebü'r-resâil*, s. 65.

¹³ el-Makkarî, *Nefhu't-tîb min ğusni'l-Endelüsi'r-ratîb*, nşr: İhsan Abbas, Beyrut, Dâru Sâdir, 1968, III, 190.

nin alim ve edipleri kendi yanlarına çekme çabaları ilmî ve edebî hayatın canlanıp gelişmesine katkı sağlayan önemli unsurlardandır.¹⁴ Ayrıca el-Mansûr İbn Ebî Âmir'in (ö.392/1002) halkın sevgi ve sempatisini kazanmak için yasakladığı felsefe ve mantık gibi kudemâ ilimlerinin okutulmasına Mülûkû't-Tavâif dönemi yöneticileri izin vermişlerdi.¹⁵

Diğer taraftan kendisinden önceki kültürel mirası devralan Mülûkû't-Tavâif dönemi yöneticileri kıymetli kitaplara sahip olmak için bir birleriyle yarış halindediler.¹⁶ Yöneticilerin yanı sıra Endülüs halkı da kitap sahibi olmaya büyük önem veriyordu. Hatta kitap sahibi olmak Endülüslüler için övünç kaynağıydı.¹⁷ Bu dönemde genel ve özel kütüphaneler yaygınlık kazanmıştır. Şahıslara ait özel kütüphanelerin yaygınlık kazanmasında el-Hakem'in kütüphanesinin fitne olaylarında yağmalanması sonucu kütüphane bünyesindeki kitapların her kesimden insanın eline geçmesinin büyük rolü olmuştur.¹⁸

Mülûkû't-Tavâif dönemi yöneticilerinin ilim ve edebiyatı teşvik etmelerinin yanı sıra çeşitli sanat ve ilimlerle bizzat ilgilenmeleri ilim ve edebiyatın gelişmesine katkı sağlamıştır.¹⁹ Örneğin geniş bir ilme sahip olduğu söylenen Batalyevs Emîri, şair ve edip el-Muzaffer b. el-Eftes edebiyat ve tarih konulu *el-Muzafferî* adlı elli ciltlik bir eser kaleme almıştır.²⁰ Ancak bazı eleştirmen ve tarihçiler Mülûkû't-Tavâif dönemi yöneticilerinin kültür hareketindeki rollerini abartmışlardır. İlim ve edebiyat alanlarında yaşanan büyük atılım esasen Endülüslü alim ve ediplerin şahsî girişim ve gayretleri sonucu gerçekleşmiştir. Bu alimlerin çoğunun yöneticilerle bir bağı yoktu. Bir çok kaynak Endülüs alimlerinin maddî çıkar, makam ve mevkî için değil, bizzat ilmin kendisi için gayret ettiklerini zikretmektedir.²¹

Endülüs'te yaşanan fitne olayları ve sonrasındaki iç karışıklıklara rağmen Mülûkû't-Tavâif döneminde Endülüs'le diğer İslam başkentleri arasında kültürel alış verişi devam etmekte, farklı İslam beldelerinden Endülüs'e beyin göçü aralıksız sürmekteydi. Bir taraftan Mülûkû't-Tavâif dönemi yöneticileri edip, şair ve alimleri kendi saraylarında toplamak için rekabet ederken, diğer taraftan Kurtuba, Bağdat, Kahire, Fas, Merakeş ve Şam gibi İslam başkentleri arasındaki kültürel hareket ve ilmî rekabet aralıksız devam etmekteydi. Siyasî koşul-

¹⁴ Juan Vernet Giness, *Fadlu'l-Endelüs alâ sekâfeti'l-Ğarb*, trc: Nihâd Rıza, Dımaşk, Dâru İşbîliyye, 1997, s. 65.

¹⁵ Fâyiz Abdunnebî, *Edebü'r-resâil*, s. 51.

¹⁶ Abdulhalim Üveys, *İbn Hazm*, s. 37.

¹⁷ el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, I, 462.

¹⁸ Elbîr Habîb Mutlak, *el-Hareketü'l-lugaviyye fi'l-Endelüs*, Beyrut, el-Mektebetü'l-Asriyye, 1967, s.264.

¹⁹ Fâyiz Abdunnebî, *Edebü'r-resâil*, s. 65, 66.

²⁰ İbn İzârî el-Merrâkuşî, *el-Beyânu'l-muğrib fi ahbâri'l-Endelüs ve'l-mağrib*, nşr: Georges Colin; E. Levi-Provençal, 3. basım, Beyrut, Dâru's-Sekâfe, 1983, III, 236, 237; Ahmed Dayf, *Belagatu'l-Arab fi'l-Endelüs*, Tunus, Daru'l-Me'arif, 2. baskı, 1998, s. 15.

²¹ Mutasem Najib Tel, *The Concept of Love in İbn Hazm's Treatise*, s. 44.

ların alimlerin bir beldeden diğere göç etmesinde büyük etkisi oluyordu. Bu bağlamda İbn Hazm'ın bir kasidesinde siyasî karışıklıklar sonucu doğuya gitmeyi temenni etmesi siyasî koşulların beyin göçü veya kültürel değişimde ne derece etkin olduğunun bariz bir örneğidir.²² İbn Hazm kasidesinde kendi ilmiyle övünmekte, Endülüs'te kadir ve kıymetinin bilinmediğini dile getirmektedir.²³

وَلَكِنَّ عَيْبِي أَنْ مَطْلَعِي الْعُرْبِ	أَنَا الشَّمْسُ فِي حَوْ الْعُلُومِ مُنِيرَةٌ
لَحَدَّ عَلَيَّ مَا ضَاعَ مِنْ دَكْرِي التَّهْبِ	وَلَوْ أَنِّي مِنْ حَانِبِ الشَّرْقِ طَالِبٌ
وَلَا غُرُو أَنْ يَسْتَوْجِشَ الْكِلْفُ الصَّبِّ	وَلِي نَحْوُ أَكْنَافِ الْعِرَاقِ صَبَابَةٌ
فَحَبِيئِيذٍ يَبْدُو التَّأْسُفُ وَالْكَرْبُ	فَإِنْ يُنْزِلِ الرَّحْمَنُ رَحْلِي بَيْنَهُمْ
وَإِنَّ زَمَانًا لَمْ أَتَلْ خِصْبَهُ حَذْبُ	وَإِنَّ رِحَالًا صَيَّغُونِي لِصَبْعٍ

*İlim semasını aydınlatan bir güneşim ben
Lakin tek kusurum doğuşumdur mağripten*

*Şayet doğmuş olsaydım ben doğu tarafından
O zaman olmazdım böyle zayı olup kaybolan*

*Irak taraflarına benim büyük bir iştihakım var
Aşğın aşkına özlem duymasında şaşılacak ne var*

*Şayet Rahman bineğimi kondurursa onların içine
O zaman eseflenirler ve bir hüzün çöker içlerine*

*Bir takım insanlar tarafından boşuna zayı edildim
Kıtlığını gördüm hep zamanın, bolluğuna eremedim*

Hicrî V. asırda edebî meclisler ülkenin her tarafında yaygınlık kazanmıştı. Bu meclislerin büyük bir kısmı emir ve vezirlerin saraylarında düzenleniyordu. Diğer taraftan şairlerin kendi aralarında mesire yerleri, bağ ve bahçelerde düzenledikleri edebî meclisler de yaygındı. Şairler bu meclislerde edebî konuları konuşuyor, çeşitli şiir meselelerini tartışıyor, belirlenen çeşitli konularda irticalen inşad ettikleri şiirlerle atışıyorlardı. Bu nedenle bu meclislerdeki şiirler genellikle vassf, gazel, içki ve medih temalarını işleyen kısa şiir parçaları halindeydi. Bu şiirler irticalen söylenen kısa şiir parçaları olmasına rağmen çoğu kez yüksek kalitede şiirlerdi. Zaman zaman bu edebî meclislerin kendisi de şiir konusu oluyor, şair ve edipler tarafından manzum ve mensur olarak vassfediliyordu. Bu edebî meclislere her haftanın Pazartesi günü düzenlenen ve sadece şair ve ediplerin katılmasına izin verilen el-Mu'temid b. Abbâd'ın

²² Abdulhalim Üveys, *İbn Hazm*, s. 34, 35.

²³ ez-Zehabî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, nşr: Şu'ayb el-Arnaût ve Muhammed Na'im el-Araksûsî, 9.basım, Beyrût, Müessesetü'r-Risâle, 1993, XVIII, 209.

(ö.487/1094) edebî meclisini örnek verebiliriz.²⁴

Endülüs'te edip ve şairler arasında düzenlenen edebî müsabakaların kültür hareketi içerisinde önemli bir yeri vardır. Edip ve şairler bu müsabakalarda yeteneklerini izhar etmek, rakiplerini yenmek ve yöneticilere yakın olmak için tüm yeteneklerini sergiliyorlardı. Emevî, Âmirî ve Mülûkût-Tavâif dönemlerinde saraylar, İbnü'l-Arif (ö.535/1141), İbn Şüheyd (ö.426/1035), İbn Derrac el-Kastallî (ö.421/1030) gibi edip ve şairlerin edebî müsabakalarına şahit olmuştur.²⁵ Şairler arasında düzenlenen bu müsabakalar Endülüs edebî hareketinin önemli bir yönünü temsil etmektedir.

el-Mansur İbn Ebî Âmir'in (ö.392/1002), ediplerden birisinin başkanlık ettiği bir şiir divanı inşa ettirmesi de Endülüs'te şiirin ne kadar yaygın olduğunu ve şiire verilen büyük önemi göstermektedir. Bu divana başkanlık eden kişinin görevi, şairleri yeteneklerine göre tasnif etmektir. Divana isimleri yazılan şairler onurlandırılıyor ve kendilerine yeteneklerine göre mükafaatlar veriliyordu. Şiir ve şairlere büyük bir önem veren el-Mansur b. Ebî Âmir'in gördüklerini şiir olarak tescil etmeleri için bazı gazvelerine her tabakadan kırk şairle çıktığı rivayet edilmektedir.²⁶

Şiirin yanı sıra resâil edebiyatını çok sayıda edip ve katip temsil ediyordu. Cinler alemine yaptığı yolculuğu anlattığı *Risâletu't-Tevâbi'* ve *'z-Zevâbi'* in yazarı İbn Şüheyd (ö.426/1035) bunların en meşhurlarındandır. Bu risale araştırmacıların zihinlerinde soru işaretleri oluşturmuş, resâil edebiyatının ortaya çıkışı, bu edebiyatın etki ve etkilenme yönleri konularında araştırmalar yapılmasına zemin hazırlamıştır.

Endülüs'te dikkat çeken diğer bir ilmî faaliyet mescitlerde düzenlenen ve ağırlıklı olarak lugat ve şeriat ilimlerinin okutulduğu ilim meclisleridir.²⁷ Diğer taraftan ilmî ve kültürel faaliyetler çerçevesinde alimler arasında çoğunlukla fikhî meselelerin tartışıldığı ilmî münazaralar da düzenlenmekteydi. Alimler bu münazaralarda kendi görüşlerini haklı çıkarmak ve rakibin görüşünü çürütmek için gayret sarfediyorlardı. Bu ilmî tartışmalara farklı fikhî ve kelâmî mezheplere mensup alimler katıldığı gibi diğer dinlere mensup kişilerle de katılabilmekteydi. Halka açık meclislerde düzenlenen bu tartışmalara entelektüel kesimin yanı sıra tartışmacıların taraftarları da katılmaktaydı. İbn Hazm ile Ebü'l-Velîd el-Bâcî (ö.474/1081) arasında yapılan ilmî münazara fikir mücadelesini yansıtan en önemli münazaralardandır.²⁸ Bu münazaralar sadece rakipleri yenmek, halkı eğlendirmek, maddi kazanç sağlamak, makam ve mevki elde etmek için yapıl-

²⁴ el-Makkarî, *Nefhu't-tib*, IV, 243, 244; Fâyiz Abdunnebî, *Edebü'r-resâil*, s. 69, 70.

²⁵ Abdulhalîm Üveys, *İbn Hazm*, s. 38.

²⁶ et-Tâhir Ahmed Mekki, *Dirâsât 'an İbn Hazm ve kitâbihî "Tavku'l-hamâme"*, Kahire, Dâru'l-Me'ârif, 1981, s. 66.

²⁷ Muhammed Ridvân ed-Dâye, *Târîhu'n-nakdi'l-edebî fi'l-Endelüs*, 2.basım, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1981, s. 49.

²⁸ Fâyiz Abdunnebî, *Edebü'r-resâil*, s. 61, 62; Abdulhalîm Üveys, *İbn Hazm*, s. 39.

miyordu. Aksine bu münazaralar katılımcıların ilmî seviyelerinin test edildiği imtihanlar mesabesindeydi. Yetkin kişilerin hakemliğinde ilmî kriterlerin esas alındığı bu münazaralarda başarılı olanlara ilmî lakaplar verilmekteydi. Ayrıca bu münazaralar alimlerin ilmî geleceklerinin belirlenmesinde etkin rol oynuyordu.²⁹

Hicrî V. asırda Endülüs'te farklı ilim dallarında büyük gelişmeler yaşanmıştır. Hadis, tefsir, fıkıh, nahiv, lugat, edebiyat, tarih, felsefe, mantık, tıp ve eczacılık gibi farklı ilim alanlarında çok sayıda seçkin alim yetişmiştir. İbn Hazm Endülüs'te bu ilimlerin büyük çoğunluğunda otorite derecesinde söz sahibi olan bir alimdi.

Fıkıh alanında Ebû 'Amr b. Abduberr,³⁰ Ebu'l-Velîd el-Bâcî,³¹ ve Endülüs'ün müftüsü İbnu't-Talla³² gibi meşhur fakihler yetişmiştir.

Endülüs'te lugat ilimleri önemli bir konuma sahipti. İbnü't-Teyyânî,³³ İbn Sîde,³⁴ zamanının nahiv imamı el-A'lem eş-Şentemerî,³⁵ lugat alimlerinin imamı İbn Serrâc en-Nahvî,³⁶ İbnü's-Seyyid el-Batelyevsî,³⁷ el-Meriyye'nin nahivcisi İbn Tarâve,³⁸ ve el-Elfiye'nin sahibi İbn Mâlik gibi çok sayıda lugat ve nahiv alimi yetişmiştir.

Ayrı bir önem verdikleri tarih ilminin farklı dallarında meşhur tarihçiler yetişmiştir. Genel Endülüs tarihinde *Hadîkatu'l-İrtiyâh fi Sıfati Hakîkati'r-Râh* adlı eserin sahibi Ebû Âmir b. Müslime,³⁹ Endülüs tarihçilerinin imamı İbn Hayyân el-Endelûsî,⁴⁰ şehirler tarihinde *el-Beyânu'l-Vâdih fi 'İlmi'l-Fâdih* adlı eserin yazarı İbn 'Alkame,⁴¹ siyer ve terâcim tarihinde *Cezvetü'l-Muktebes fi Zikri Vülâti'l-*

²⁹ Abdulhalîm Üveys, *İbn Hazm*, s. 39

³⁰ ez-Zehabî, *Kitâbu tezkireti'l-huffâz*, nşr: Zekeriyâ 'Umeyrât, Beyrût, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998, III, 128; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab fi ahbâri men zehab*, Beyrut, Dâru İhyâi't-Türasî'l-Arabî, ts., III, 314.

³¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yan ve enbâü ebnâi'z-zamân*, nşr: İhsan Abbas, Beyrut, Dâru Sâdır, ts., I, 408; el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, II, 67, 68.

³² İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, nşr: İzzet el-Attâr el-Hüseynî, Kahire, Neşrüs-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1955, II, 534.

³³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-üdebâ*, nşr: İhsan Abbas, Beyrût, Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, 1993, XVII, 35; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*, nşr: Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Kahire, Dâru'l-Kütübî'l-Misriyye, 1950, I, 259.

³⁴ Celaleddîn es-Suyûtî, *Kitâbu buğyetü'l-vu'ât*, nşr: Muhammed Emin el-Hancî, Kahire, Matba'atü's-Sa'âde, h.1326, II, 327.

³⁵ Celaleddîn es-Suyûtî., *Buğyetü'l-vu'ât*, II, 356.

³⁶ İbn Bessam, *ez-Zahire fi mehâsini ehli'l-cezire*, nşr: İhsan Abbas, Beyrut, Dâru's-Sekâfe, 1979, I, 808, 809; Celaleddîn es-Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, II, 312.

³⁷ Celaleddîn es-Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, II, 288.

³⁸ İbn Sa'îd el-Mağribî, *el-Muğrib fi huleli'l-Mağrib*, nşr: Şevki Dayf, 3. basım, Kahire, Dâru'l-Me'ârif, II, 208.

³⁹ İbn Bessam, *ez-Zahire*, II, 105, 106.

⁴⁰ el-Humeydî, *Cezvetü'l-muktebes*, s. 188.

⁴¹ el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, IV, 354.

Endelüs adlı eserin yazarı el-Humeydî⁴² Endülüs'ün meşhur tarihçilerindendir.

Felsefe ve mantık ilimlerinde Sa'îd b. Fethûn es-Sarakustî, yahudi alimi İshâk b. Kastâr ve İbn Haldûn gibi alimler yetişmiştir.⁴³

Coğrafya alanında *Nizamu'l-Mercân fi'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı eserin sahibi İbnü'd-Dellâî,⁴⁴ ve *Mu'cemu Mesta'cem*'in yazarı Ebû 'Ubeyd el-Bekrî⁴⁵ gibi alimler yetişmiştir.

SONUÇ

Endülüs'te ilim ve sanatların yüksek bir düzeye ulaşmasında yöneticilerin teşvik ve gayretlerinin büyük payı vardır. İlim, edebiyat ve sanatlarda yaşanan büyük atılım esâsen Endülüslü alim ve ediplerin şahsî girişim ve gayretleri sonucu gerçekleşmiştir. Diğer taraftan Endülüs ile diğer İslam beldeleri arasındaki yoğun ilmî hareket Endülüs'te ilim ve sanatların gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. İslam beldeleri arasındaki sınırlar edip, şair, katip, alim veya ilim talebelerinin bir beldeden diğerine seyahat etmelerine engel teşkil etmiyordu. Karşılıklı yapılan bu seyahatler İslam dünyasında düşünce birliğini sağlayan önemli unsurlardandır.

Hicrî V. asırda edebî meclisler ülkenin her tarafında yaygınlık kazanmıştı. Bu meclislerin büyük bir kısmı emir ve vezirlerin saraylarında düzenleniyordu. Diğer taraftan şairlerin kendi aralarında düzenledikleri edebî meclisler de yaygındı. Bu meclisler Endülüs edebî hareketinin önemli bir yönünü temsil etmektedir.

Endülüs'te dikkat çeken diğer bir ilmî faaliyet meclislerde düzenlenen ve ağırlıklı olarak lugat ve şeriat ilimlerinin okutulduğu ilim meclisleridir. Diğer taraftan ilmî ve kültürel faaliyetler çerçevesinde alimler arasında çoğunlukla fikhî meselelerin tartışıldığı ilmî münazaralar da düzenlenmekteydi. Yetkin kişilerin hakemliğinde ilmî kriterlerin esas alındığı bu münazaralarda başarılı olanlara ilmî lakaplar verilmekteydi. Ayrıca bu münazaralar alimlerin ilmî geleceklerinin belirlenmesinde etkin rol oynuyordu.

Endülüslüler'in ilim ve sanatlara önem vermeleri, doğudaki ilimlerden istifade etmeleri, çeşitli ilimler için uygun ortamın bulunması, yöneticilerin teşvik ve desteklerinin yanı sıra, Endülüslüler'in kendilerini kuşatan tehlikelere karşı dinlerini ve etnik kimliklerini muhafaza etmek istemeleri Endülüs'te ilimlerin gelişip revaç bulmasına katkı sağlamıştır.

⁴² el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, II, 112, 113.

⁴³ Fâyiz Abdunnebî, *Edebü'r-resâil*, s. 57, 58.

⁴⁴ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, Beyrut, Dâru İhyâi't-Türas'l-Arabî, ts., III, 357.

⁴⁵ Ahmed eş-Şerkâvî İkbâl, *Mu'cemu'l-me'âcim*, Beyrut, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1993, s. 130.

Kaynaklar:

- » ed-Dâye, Muhammed Rıdvân, *Târîhu'n-nakdi'l-edebî fi'l-Endelüs*, 2.basım, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1981.
- » Dayf, Ahmed, *Belagatu'l-Arab fi'l-Endelüs*, Tunus, Daru'l-Me'arif, 2. baskı, 1998.
- » Giness, Juan Vernet, *Fadlu'l-Endelüs alâ sekâfeti'l-Ğarb*, trc: Nihâd Rıza, Dimaşk, Dâru İşbîliyye, 1997.
- » el-Humeydî, Ebû Abdullah Muhammed b. Fütûh b. Abdullah el-Ezdî, *Cezvetü'l-muktebes fi zikri vülâti'l-Endelüs*, nşr: Muhammed b. Tâvit et-Tancî, Kahire, Mektebetu Neşri's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1953.
- » İbn İzârî el-Merrâkuşî, Ebû Abdullah Muhammed, *el-Beyânu'l-muğrib fi ahbâri'l-Endelüs ve'l-mağrib*, nşr: Georges Colin; E. Levi-Provençal, 3. basım, Beyrut, Dâru's-Sekâfe, 1983.
- » İbn Bessam eş-Şenterînî, Ebû'l-Hasan Ali, *ez-Zahîre fi mehâsini ehli'l-cezîre*, nşr: İhsan Abbas, Beyrut, Dâru's-Sekâfe, 1979.
- » İbn Beşkûvâl, Ebû'l-Kâsım Halef b. Abdülmelik b. Mes'ûd, *es-Sıla*, nşr: İzzet el-Attâr el-Hüseynî, Kahire, Neşrû's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1955.
- » İbn Hallikân, Ebû'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-a'yan ve enbâü ebnâi'z-zamân*, nşr: İhsan Abbas, Beyrut, Dâru Sâdır, ts.
- » İbn Sa'îd el-Mağribî, Ebû'l-Hasan Nureddin Ali b. Müsâ, *el-Muğrib fi huleli'l-Mağrib*, nşr: Şevki Dayf, 3. basım, Kahire, Dâru'l-Me'ârif, ts.
- » İbnü'l-İmâd, Ebû'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, Beyrut, Dâru İhyâi't-Türasi'l-Arabî, ts.
- » İbnü'l-Kiftî, Ebû'l-Hasan Cemaleddin Ali b. Yûsuf b. İbrâhim, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*, nşr: Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Kahire, Dâru'l-Kütübi'l-Misriyye, 1950.
- » İkbâl, Ahmed eş-Şerkâvî, *Mu'cemu'l-me'âcim*, Beyrut, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1993.
- » el-Kaysî, Fâyiz Abdunnebî, *Edebü'r-resâil fi'l-Endelüs fi'l-karni'l-hâmisi'l-hicrî*, Amman, Dâru'l-Beşîr, 1989.
- » el-Makkarî, Ebû'l-Abbas Şihabuddin Ahmed b. Muhammed b. Ahmed, *Nefhu't-tib min ğusni'l-Endelüsi'r-ratib*, nşr: İhsan Abbas, Beyrut, Dâru Sâdır, 1968.
- » Mekkî, et-Tâhir Ahmed, *Dirâsât 'an İbn Hazm ve kitâbîhi "Tavku'l-hamâme"*, Kahire, Dâru'l-Me'ârif, 1981.
- » Mutlak, Elbîr Habîb, *el-Hareketü'l-lugaviyye fi'l-Endelüs*, Beyrut, el-Mektebetü'l-Asriyye, 1967.
- » es-Suyûtî, Ebû'l-Fadl Celaeddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Kitâbu buğyeti'l-vu'ât fi tabakati'l-lugaviyyin ve'n-nuhât*, 1.basım, nşr; Muhammed Emin el-Hancî, Kahire, Matba'atü's-Sa'âde, h.1326.
- » Tel, Mutasem Najib, *The Concept of Love in İbn Hazm's Treatise, Tawq al-Hamama*, Georgetown University, Graduate School of Arts and Sciences, 2000.
- » Üveys, Abdulhalîm, *İbn Hazm el-Endelüsi ve cühûduhu fi'l-bahsi't-târîhi ve'l-hadârî*, Kahire, Dâru'l-İ'tisâm, ts.
- » Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdullah Şihabüddin Yakut b. Abdullah, *Mu'cemu'l-üdebâ*, nşr: İhsan Abbas, 1.basım, Beyrût, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1993.
- » ez-Zehabî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Kitâbu tezkireti'l-huffâz*, nşr: Zekeriyyâ 'Umeyrât, 1.basım, Beyrût, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- » ———, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, nşr: Şu'ayb el-Arnaût ve Muhammed Na'îm el-Araksûsî, 9.basım, Beyrût, Müessesetü'r-Risâle, 1993.